Családfelfogások változása

Botos Máté

Az európai családtípusokat a 19. században leíró[1] Frédéric Le Play – aki elsőként állapította meg, hogy a kelet-európai síkságon élő, többgenerációs, patriarkálisnak nevezett család jelensége Nyugat-Európa felé haladva egyre ritkábbá válik – egyik legfontosabb felismerése volt, hogy a társadalmakat átalakítani szándékozó forradalmak mindenfajta tekintély ellen lázadtak, a vallási ellen éppúgy, mint a politikai – királyi – tekintély ellen. Le Play mindebből arra következtetett, hogy a jövőben a társadalmi felbomlás tovább folytatódik, mivel a forradalmak újabb és újabb lerombolandó tekintélyeket céloznak majd meg, s ezek között szükségszerűen ott lesz a családfő tekintélye is.[2] A francia szociográfus egy másik művében ugyan levezette, hogy az európai társadalom szükségszerűen hierarchikus, mert a Tízparancsolaton nyugvó, és amennyiben a vallási elveket nem tartják tiszteletben, úgy a társadalom további szétesése várható.[3]

Közel száz évvel Le Play után Emmanuel Todd több történeti és demográfiai vizsgálat után megállapította, hogy a társadalom alapegységeiként definiált családok nem pusztán méretükben vagy összetettségükben különböznek egymástól. A családtípusok lehetnek a közösségen belülről választott párokból álló, azaz endogám jellegűek, illetve a közösségen kívülről választott párokat elfogadó vagy előnyben részesítő, azaz exogám jellegűek. A családokat a szokások, a szülők, vagy az egyéni döntések irányítják és szabályozzák, s ez különböző típusokat hoz létre: autoriter, kommunitárius, vagy nukleáris[4] családot.[5] Todd kiemeli a horizontális és vertikális kohézió jelentőségét is. Utóbbi esetben a generációk közötti szolidaritás, együttélési hajlandóság és munkamegosztás jellemzi a közösséget, a horizontális dimenzióban viszont az adott generáció (gyermekek, unokatestvérek) egymáshoz való kötődése a jellemző. A kommunitárius típusú családok esetében mindkét dimenzióban erős a kötődés, a hagyományos „nagycsaládot" ez a kohézió tartja ma is össze.

Fontos megjegyeznünk, hogy Todd a párhuzamosan létező családtípusok esetében sajátos összefüggést lát a modernizálódó világ kihívására adott válasz és a jellemző családstruktúrák esetében. A kommunitárius családokban a vagyon megosztását és az egalitárius ideológiákat könnyebben tolerálják vagy támogatják, mint a nukleáris, vagy az autoriter típusok esetében.

[1] Frédéric Le Play: Ouvriers européens. Études sur les travaux, la vie domestique et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe, précédée d'un exposé de la méthode d'observations, Paris, Imprimerie impériale, 1855, I-VI.

[2] Frédéric Le Play: La Constitution de l'Angleterre considérée dans ses rapports avec la loi de Dieu et les coutumes de la paix sociale, précédée d'aperçus sommaires sur la nature du sol et l'histoire de la race, avec la collaboration de M. A. Delaire, Tours, Alfred Mame et fils, 1875.

[3] Frédéric Le Play: La Constitution essentielle de l'humanité. Exposé des principes et des coutumes qui créent la prospérité ou la souffrance des nations, Tours, Alfred Mame et fils, 1881., 209. old.

[4] A francia kifejezés a latin „nucleus", azaz „mag" szóra vezethető vissza. A magyar szaknyelvben ez a terminus honosodott meg.

[5] Emmanuel Todd: La diversité du monde. Structures familiales et modernité. Éditions du Seuil, 1999. 46-51. old.

Míg az autoriter típusokban szocializálódó számára a társadalom hierarchikus volta és elitizmusa a modernizmusra adható válasznak, a nukleáris családokban nevelkedettek többségében magától értetődően demokratikusnak és libertáriusnak vallják magukat. Todd szerint tehát ez az alapja a politikai ideológiák elterjedésének, de a felekezeti jellegzetességeknek is: a libertárius-demokratikus és nukleáris családok jellemzőek a protestáns miliőben, ahol a kollektivista ideológiák a legkevésbé támogatottak. A protestáns társadalmakra természetesen jellemző az autoriter típus megjelenése is. A kommunitárius családok főként a katolikus és ortodox területeken jellemzőek, ez magyarázza a kollektivista ideológiák jelentős támogatottságát is, illetve az autoriter típusok a tekintélyelvű rendszerek megjelenését. E területeken a harmadik típus, a nukleáris család egalitárius változata a jellemző.[6]

A protestáns nyugati vagy észak-nyugati területeken a családok többsége a nukleáris családmodellt követte az 1970-es évekig, azaz itt a szülői generáció a gyermekek felnövekedésével és önálló családalapításával elszakad a következő – harmadik – nemzedéktől, így ott a kétgenerációs modellek reprodukálódtak. Ebben a térségben a társadalmi együttélés sokkal kisebb egységeket kezel, mint Európa többi részein. Ez jelentős mértékben megkönnyíti a mobilitást is, hiszen az alacsony kohéziós szintű családok esetében az elvándorlás, mint megoldás a túlnépesedésre sokkal gyakoribb, mint más családtípusok által dominált tájakon. Ezzel szemben a kommunitárius, egalitárius, vagy autoriter típusok által meghatározható kelet-európai területeken az elvándorlás kevésbé jellemző, azaz a közösség tagjai inkább közös áldozatvállalás révén, a megélhetési körülmények romlása árán is együtt maradnak. A két szélsőségesen ellentétpárként említett térségben tehát a vagyonra, az örökségre, következésképp a gazdálkodásra is másképp tekintenek.

A libertárius, illetve autoriter családtípusok domináns elterjedése a skandináv és angolszász, illetve a kontinentális germán jog területével korrelál. Mindkét kategóriában a család egyik jellemző sajtossága az, hogy a gyermekek közül az elsőszülött örökli a családi vagyon döntő részét[7], így lehetővé válik az, hogy a vagyon egyben marad, azaz a megélhetés folyamatosan biztosított egy család számára. Az oldalági leszármazottak – akárcsak a lánygyermekek – megélhetését az anyai hozomány, vagy más, szerzett javak biztosítják. Az angolszász rendszer azonban nem zárja ki azt, hogy a társadalmi elit, azaz a földbirtokosok valamifajta kiegészítő jövedelemmel bírjanak, tehát a vállalkozás nem összeegyeztethetetlen a nemesi kiváltságokkal. Ez majd lehetővé teszi a 17. századtól a nemesség és polgárság összeolvadását.

A kommunitárius családokban az arányos vagy egyenlő osztás elve érvényesül, azaz a gyermekek a szülői vagyonból mindannyian részesednek. Ez az osztó igazságosság elve alapján működő társadalom azonban nem teszi lehetővé a családi vagyon csorbítatlan megőrzését, így a tőke felhalmozódását is megnehezíti. A vegyes szokásjogokkal bíró országokban, mint amilyen Franciaország is, a polgári jog bevezetésével egységesítik az örökösödési jogot, bevezetve a kötelező osztás fogalmát. A napóleoni törvénykönyv ezen túlmenően azt is előírja, hogy az örökhagyó nem zárhatja ki az örökségből a gyermekét (azaz nincs szankcionálási joga), és a jog nem tesz különbséget házasságon belül, vagy kívül született gyermekek közt. Mindez akár már néhány évtized múltán a birtokstruktúra elaprózódását, a tőkefelhalmozás ellehetetlenülését eredményezi. Mindezek konfliktusos társadalmakat eredményeznek, amelyek forradalmakban és az egalitárius elvek szélsőséges támogatásában mutatkoznak meg.

[6] Emmanuel Todd: id. mű, 52-144. old.

[7] Általában az apai örökség osztatlanul száll a mindenkori elsőszülött fiúgyermekre.

A kelet-európai síkságon élő ortodox szláv népesség körében jellemző a közösségi érdek elsődlegessége az egyéni érdekekkel szemben. A közösségi földek megművelése során a földterületek rendszeres újraigazítása vagy újraelosztása nem alakít ki olyan tulajdonosi szemléletet, mint Nyugat-, vagy Közép-Európában. Ezeken a területeken a családi gazdaságok nem alakulnak ki, ennélfogva a polgárosodás folyamata is kezdetleges, ahogyan a tőkefelhalmozása is lassú és nehézkes. Peter Laslett a családokat történelmi szempontból vizsgálva azokat főként a háztartás-gazdaság különbségei alapján írta le, megkülönböztetve a nukleáris családi háztartást a kiterjesztett nukleáris háztartásoktól.[8] A család gazdálkodási szokásai tehát akár történeti-szociológiai kategorizációt is eredményezhetnek. Ugyanakkor, bár kétségtelen, hogy a család definíciója a gazdálkodáson, a megélhetésen is jogosan alapul, a jogi keretek talán ennél is fontosabbak.

A család a 19. század végéig szinte kizárólagosan a társadalom által elismert házasság keretei között képzelhető el az európai civilizációban. A 18. század végéig a házasságkötés kizárólag egyházi-felekezeti jellegű volt, ez azonban több problémát is felvetett. A keresztény felekezetek közötti házasságok esetére a katolikus országokban - többnyire a 18. század elejétől fogva – a törvények és rendelkezések[9] a katolikus pap előtt kötendő szentségi házasságot írják elő, a protestáns lelkész passzív asszisztenciája mellett.[10] A házasságkötést követően a gyermekek felekezeti hovatartozásának kérdése jelentette az újabb problémahalmazt. A megkövetelt reverzális – mellyel a szülő, de különösen a katolikus férj kötelezte magát arra, hogy gyermekei a katolikus vallásban neveltetnek – jelentősége csak a polgári anyakönyvezés bevezetésével változott meg.[11]

A család hagyományosan tehát egyházjogilag, majd polgárjogilag is védendő intézménye volt az európai civilizációnak. Ugyanakkor a katolikus és ortodox felek a házasságot Isten által alapított szentségnek fogadják el, amely tehát felsőbbrendű, mint az emberi törvények alkotta definíció. Azaz a szentségi házasság általában felbonthatatlan, szemben a polgári felfogással,

[8] Richard Wall – Jean Robin - Peter Laslett: Family Forms in Historic Europe, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

[9] „Hazánkban már az 1715. július 28-ai, 1716. szeptember 13-ai, 1743. január 15-ei , 1753. december 22-ei és 1754. április 8-ai esztergomi érseki rendelkezések kimondták, hogy azokat a vegyes házasságokat, amelyekben a katolikus fél szabad vallásgyakorlása, és a gyermekek katolikus nevelése nincs biztosítva, a papság ne áldja meg.” Tanczik Balázs: EGYHÁZJOGI VÁLTOZÁSOK ÉS AZOK CIVILJOGI HATÁSAI MAGYARORSZÁGON A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN. Doktori értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2012. 123. o. (http://www.htk.ppke.hu/uploads/File/disszertaciok/Tanczik_Balazs_dissertatio.pdf , 2016. október 10-i letöltés)

[10] „Mind a Szentszék, mind a magyar püspökök veszélyesnek tartották a vegyes házasságokat. Ennek ellenére nem tiltották azokat, sőt különféle előírásokat és engedményeket tettek a témában. V. Ferdinánd megadta a placetum-ot az 1841. április 30-ai Quas Vestro-ra, azaz a reverzális nélküli vegyes házasságok esetén a passzív asszisztenciára és Lambruschini államtitkár ezzel együtt kiadott instrukciójára, azaz a tridenti forma nélküli, protestáns lelkész előtt megkötött házasságok érvényességére. Utóbbit még a magyar országgyűlés is elfogadta, azaz a civil jog beemelte a kánonjogot. Az 1868. évi LIII. tc. 9-11. §-ai azonban sértették kánonjogunkat: a vegyes házasságok egyházi feltételeinek szabályozása nem állt az állam jogában.” Tanczik Balázs: EGYHÁZJOGI VÁLTOZÁSOK ÉS AZOK CIVILJOGI HATÁSAI MAGYARORSZÁGON A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN. Doktori értekezés tézisei, Budapest, 2012. 5-6. old.

[11] Magyarországon az 1791. évi XXVI. t.-c útján (egészen 1868-ig) lehetővé tette az akkori törvényhozás, hogy vegyes házasság esetében a katolikus apa gyermekei a nemre való különbség nélkül a törvény erejénél fogva katolikusok legyenek, ha ellenben az anya katolikus, a törvény erejénél fogva csak a leánygyermekek katolikusok, a fiúgyermekek ellenben apjuk vallását követhetik, de katolikusok is lehettek

amely nem ismeri a szentség fogalmát, és a házasságot úgy értelmezi, mint a két fél között létrejött kontraktust. A 19. század során kialakuló modern államok az anyakönyvezés monopóliumának megteremtésével automatikusan szembekerülnek az isteni törvényre hivatkozó társadalmi csoportokkal, és ez a folyamat a század második felében számos konfliktus forrása lesz.[12]

A francia forradalom törekvése arra, hogy a házasságokat ne felekezeti aktusként definiálja, valójában egy, már korábban – 1787-ben – bevezetett megoldásnak az általános érvényre emelését jelentette. Két évvel a forradalom kitörése előtt ugyanis a franciaországi protestánsok számára eltörölték azt a kötelezettséget, hogy a katolikus egyház feltételei és keretei között kössenek házasságot[13], s ezt a jogot az állami tisztségviselők kapják meg. A forradalom azonban a lex specialist lex generalisszá változtatja, méghozzá a papság világi alkotmányának bevezetésével[14] előbb leszögezi, hogy az állam által elismert házasságkötéseket csak az alkotmányos papság előtt lehet elvégezni (a többi, ettől eltérő cselekménynek nincs jogkövetkezménye, azt az állam nem ismeri el). 1792-ben a Nemzetgyűlés előbb elfogadja a válás bevezetését, majd kinyilvánítja általános jelleggel a házasságok polgári anyakönyvezését.[15] Ezzel visszavonhatatlanul megszűnik a korábbi szentségi házasság dominanciája Nyugat-Európa legnagyobb lélekszámú államában és a forradalmi eszmék terjedése során – főként a napóleoni háborúkat és az azt követő polgári törvénykezés bevezetését követően – a polgári házasság állami elismerése következik be Európa minden más országában is.

A polgárjogilag definiált családokat létrehozó keret, a házasság tehát átalakul, lehetővé téve annak felbomlását és rekonstituálódását. Az Európában főként a katolikus fél által ellenzett, egyoldalú megoldások végül valóban elvezetnek a házasság könnyebb felbonthatóságán keresztül a családi kapcsolatok meggyengüléséhez. Az ily módon a felbomló házassággal együtt a család is felbomlik, a családon belüli kohézió jelentősen sérül. A 19. század politikai kultúrájában azonban a konzervatívnak minősülő házasság-védelmi álláspontok a nemzeti érdekek, a sikeres és szükséges modernizáció akadályaiként jelentek meg, a korabeli progresszió célkitűzéseivel pontosan ellentétben. A tradicionális álláspont apokaliptikus víziói azonban nem voltak alaptalanok, amint azt a következő több mint egy évszázad visszaigazolta a házasságok felbomlásának egyre növekvő arányával. A felbomló – mert jogszerűen könnyen felbontható – házasságok sérült családokat, frusztrált egykori házastársakat, társadalmi és egyéni szinten egyaránt káros, halmozódó sikertelenség-érzetet eredményeznek.[16]

A házasságnak szentségként való megjelenítése azonban azt is jelenti, hogy a teológia fogalmaival élve „Isten képmására alkotott” emberek egyesülését, egy férfi és egy nő unióját a társadalom kizárólagosnak fogadja el. A házasságnak – következésképp a családnak – másfajta definíciója majd a 21. századig akkor sem lesz elképzelhető, amikor a házasság fogalma szekularizálódik: az anyakönyvvezető előtt kötött házasságok forma szerint ugyanúgy egy férfi

[12] Az ún. „kultúrharc” (mely Németországban, az Osztrák-Magyar Monarchiában, Franciaországban, Belgiumban, Svájcban és más európai országokban is lezajlott) mindenütt a polgárjogi definíció elsődlegességét hirdette.

[13] Mindez az 1685-ös királyi rendeletnek köszönhető, amely visszavonta a korábbi felekezeti ellenségeskedést lezáró Nantes-i ediktumot.

[14] 1790. július 17-én.

[15] Az 1792. szeptember 18-i törvény alapján.

[16] Bővebben lásd: André Burguière, Christiane Klapisch-Zuber, Martine Segalen, Françoise Zonabend (dir), Histoire de la famille, I-III, Paris, Armand Colin, 1986.

és egy nő kapcsolatát jelentik, mint a keresztény kultúrkörben. A házasságnak ugyanis elsődleges célja az utódok létrehozása és felnevelése, formalizált és társadalmilag támogatott módon. A házasság mind jogi, mind vallási értelemben azt a célt szolgálta, hogy az egyéb együttélési formákkal szemben, egyedül lehetséges alternatívát kínáljon, keretek és normák közé kényszerítve az utódnemzés és –felnevelés, illetve az együttélés szabályait. A házasságkötés révén ugyanis kizárható a tiltott[17] endogám kapcsolatok létrejötte: az egyházi előírások például kezdetben a hetedízigleni, később[18] a negyedfokú rokoni kapcsolatokig tiltja a felek házasodását.

A legújabb korig a válások tiltása miatt a családok gyakran együtt maradtak formálisan, akkor is, amikor valójában a két fél közös akarata erre vonatkozóan nem állt fent. A polgári házasságkötések bevezetésével[19] lehetővé vált a már nem kívánt kapcsolatok törvényes felbontása, és az újabb házasságok megkötése. Noha a mozaik-családok nem voltak ismeretlenek a korábbi időszakokban sem, részint a nők esetében a szülési komplikációk során fellépő elhalálozás miatt, részint a háborúkban elesett férjek miatt, a napjainkban egyre gyakoribb többszülős mozaik-családok szinte ismeretlenek voltak. A házasságok a monogám társadalmakban a gyászidőszak leteltét követően köthetők újra, az ilyen újraházasodást sem az egyházi, sem a világi törvények nem akadályozzák. Mindez annál is inkább érthető, mert a gyermekek felnevelésének anyagi fedezetét egykeresős modell nem tudta[20] biztosítani.

A premodern európai társadalmakban a gyerekszám kiemelkedően magas a későbbi korokhoz képest, hiszen fogamzásgátlás sem objektív (technikai), sem szubjektív (valláserkölcsi-kulturális) okokból nem létezik; ugyanakkor a koraújkor végétől kezdve a 20. század közepéig a magas fertilitási ráta mellett egyre csökken a gyermekkori halálozások aránya. Így jelentős népességnövekedés indul meg az élelmezésügyi, lakhatási, egészségügyi területeken fejlettebbnek nevezhető területeken.

A viktoriánus kor brit társadalmában általános a sok gyermek, mind a középosztály, mind a munkásság soraiban. Amíg azonban az első réteg esetében a gyermekek eltartásának és felnevelésének költségeit a pater familias, azaz a férj, mint „családfenntartó” biztosította, a munkásrétegek köreiben általános jelenség volt a többkeresős modell. Ez a 19. század eleji Angliában – a manchesteri típusú kapitalizmus korszakában – azt jelentette, hogy a férj mellett a feleség jelentősen kevesebbet keresett, s ez a megkülönböztetés a 20. század közepéig fennmaradt.[21]

A gyerekmunka – az alacsony bérek miatt – még a női munkánál is jövedelmezőbb volt, a megélhetési költségek miatt azonban a szülők nem engedhették meg maguknak, hogy 7-8 éves

[17] Az incesztus tiltása részben nyilvánvalóan a megfigyelt degenerálódás elkerülése érdekében, részben kulturális hatásokból történt

[18] A 13. századtól kezdve a kánonjog a negyedik fokú rokonságig tiltja a házasságkötést. A Code Napoleon viszont majd a harmadfokú unokatestvérektől távolabbi rokonsági fokot engedélyezi.

[19] Magyarországon erre először a 1894. évi XXXI. törvénycikk biztosít lehetőséget. Speciális megoldás az ún. „ágytól, asztaltól elválás”, amely a házasság felbontása nélkül eredményez különélési lehetőséget. A magyar jogban a két év különélés után a felek az elválasztásra vonatkozó ítélet felbontásra vonatkozó ítéletre változtatását kérhették. Egyébiránt az életközösség visszaállítása a felek akaratából bármikor lehetséges.

[20] És a 21. században sem feltétlenül tudja egy kereső a jövedelméből önmagát és gyermekét-gyermekeit felnevelni.

[21] „Amerikában pld. a férfi szakmunkás átlagos hetibére 1930-ban még 30, tanulatlan munkásé 27, a női szakmunkásé pedig maximálisan 16 dollár volt.” Dózsa Ilona: A nők az osztálytársadalomban II., Korunk, 1932 június. (http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1932&honap=6&cikk=5735, 2016. október 10-i letöltés)

korú gyermekeiket otthon tartsák.[22] Ennek okán az indusztrializáció korai korszakában az ipari munkásság esetében a családi együttlét hiányában a kapcsolatok hanyatlásáról, a kötődés rövid ideje miatt a kohézió gyengeségéről beszélhetünk. A preindusztriális társadalmakban a családi munkamegosztásban a gyermekmunka természetesen elfogadott, ám a hangsúly a családi munkamegosztáson van: az együtt végzett munka nem személytelenít el, sőt, erősíti a közösségi összetartozás érzését.

Az archaikus társadalmakra épp ezért sokkal jellemzőbb a többgenerációs modellek fennmaradása, hiszen itt a család idősebb és ifjabb tagjai egyaránt részt vállalnak a munkából. Ez a foglalkoztatás mellett a szocializációs folyamatokat is jótékonyan erősíti, hiszen a gyermek látja a szülőket munka közben. Ez a munkaerkölcs normarendszerének átörökítését teszi lehetővé, ami a generációközi családi kapcsolatok szilárdságát, adott esetben (középosztálybeli vállalkozói polgárság esetében) a történeti legitimációt is biztosítja. Az indusztriális, majd a poszt-indusztriális társadalmak családjai számára azonban egyáltalán nem kedvez a kínálati alapú gazdaság kialakulása.

Az önálló háztartások kialakításának igénye, az egyéni fogyasztási szokások kultúrájának támogatása révén a nagyobb családok akkor is könnyen felbomlanak kisebb részekre, ha egyébként ennek kulturális hagyományai igen erősek.[23] Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a vagyoni állapot jelentős befolyással bír a családokban a vállalt gyerekszámra is. Míg a 19. század első felének magas gyermekhalandósági rátája visszafogta a családok növekedését (főként a munkásság és a parasztság esetében), az egyre több felnövekedett és önálló család alapítására képes és alkalmas tagot számláló generáció egyre nagyobb élelmezési-lakhatási nehézségekkel küzdött. A malthusianus paradigma értelmében, amely szerint[24] a népességnövekedés exponenciális, míg az élelmiszer-termelés növekedése lineáris haladvány szerint változik, folyamatosan éleződő társadalmi konfliktusokat eredményez. Malthus ezért a népességszám művi korlátozását javasolta.

A 19. század végétől bekövetkező életminőség-javulás a munkásság rétegeiben is azt eredményezte, hogy a jóléti szint növekedésével fordítottan arányosan növekedett, azaz csökkent a családonkénti átlagos gyermekszám. Más szóval, a viktoriánus – többgyermekes – családmodellt lassan felváltja a két-három gyermekes család modellje, holott anyagi lehetőségek szempontjából a szülők további gyermekeket is vállalhatnának – igaz, alacsonyabb életminőségi mutatókkal az életkörülmények anyagi viszonyai tekintetében.

A házasságokra a 20. század elejéig jellemző, főként az alsóbb rétegekre, hogy általában az azonos szociális státuszú, vagy társadalmi csoporthoz tartozó házastársakat választanak, ráadásul a közvetlen közelből. A válás és az azt követő újraházasodás jellemzően a városi

[22] A gyerekmunka tiltására az Egyesült Államokban – a szakszervezeti mozgalomnak köszönhetően 1836-tól kezdődő követelések hatására – csak 1938-ban kerül sor.

[23] Jellemző példa erre akár az ír, akár az olasz családi viszonyok átalakulása a 20. század második felében.

[24] (Thomas Malthus): An Essay on the Principle of Population. London, 1798.

lakosság köreiben jelentkezik,[25] a vegyes vallású – vagy az Egyesült Államokban a különböző bőrszínű – felek házassága ritka, de főként a 20. század második felében egyre gyakoribb. [26]

A 19. század során a házasságkötés, következésképp a családalapítás ideje egyre inkább kitolódik a18-20 éves korról a 25-26 éves korra a nők, 26-27 éves korra a férfiak esetében. A jelenség hátterében több tényező hatóerejét fedezhetjük fel, mely közül a legjelentősebb mindenképpen a születéskor várható átlagéletkor meghosszabbodása. A szülőképes kor is emelkedik a nők esetében, ám a gyermekvállalás idejének kitolódása a 20. században majd ezt a biológiai előnyt is korlátozni fogja. A házasságon kívüli született gyermekek száma a 20. századig nem számottevő.

A polgári anyakönyvezés bevezetése ellenére a családokat alapvetően a keresztény kultúrkörben meghatározott összetevőjűnek ismeri el minden állam: egy férfi és egy nő házasságát hagyják jóvá, a bigámiát vagy a poligámiát büntetve. Az ilyen polgári aktusok során regisztrált házasságokban született vagy oda örökbefogadott gyermekek alkotják a laicizált felfogás szerint is a családot. Ám a többé nem isteni eredetűnek tekintett életközösség feltételei jogszerűen változhatnak attól függően, hogy mit definiál a törvény házasság, házastárs, vagy család alatt. Ez a folyamat a 20. század második felében indul el és válik az ezredforduló idejére teljesen új tartalommal megtöltött intézménnyé.

A forradalmi átalakulások gyakran biztosítanak terepet arra, hogy a társas együttélés új formái is megjelenhessenek, ám annak ellenére, hogy az orosz polgári (februári) forradalom és a bolsevik hatalomátvétel időszakában számosan vannak, akik a család és a házasság új fogalmai szerint akarnak élni – kommunákban, poliandriában, poligíniában, avagy az élettársakat mindenfajta társadalmi konvenció mellőzésével váltogatva –, a szovjet rendszer meglepően konzervatív módon helyreállítja a család polgári definícióját. Annak ellenére ugyan, hogy a sztálini terror idején a későbbi kínai „kulturális forradalom" időszakában az emberi viszonyokat a bizalmatlanság jellemzi – a kínai esetben a gyermekektől a rendszert bíráló szülők feljelentését elvárják és bátorítják, ami a családok felbomlásához vezet –, a házassági és a családi keretek konszolidálódnak és meglepő módon a hagyományos családmodellek támaszaivá válnak.[27]

A házasság polgárjogi szerződés voltának elismerése mellett az 1960-as években indul meg a jogilag el nem ismert együttélés formája. Az élettársi kapcsolat egy olyan párkapcsolati forma, amely két, egymással házasságot nem kötött, érzelmi és gazdasági közösségben élő személy között jön létre az együttélés tényével, minden jogi formula nélkül. Mindez a korábbi gyakorlatokkal szemben a társadalmi konvenciók (hiszen azok tekintélyen alapulóak, a tekintély elleni lázadást pedig a 20. századi társadalmi forradalmi mozgalmak magától értetődően legitimnek tartottak) felbomlását eredményezte, hiszen az ilyen együttélésekből

[25] A francia forradalom alatt a Párizsban regisztrált adatok szerint a házasság felbontását kezdeményező, többnyire férj által elindított eljárásokat követően az elváltak közel kétharmada házasodott újra. Ám ezek a második házasságok nem bizonyulnak stabilnak, mivel több, mint 50%-uk egy éven belül felbomlik, mintegy implicite igazolva a szentségi házasságok tartósságát.

[26] Érdekes sajátosság, hogy a közép- és dél-amerikai térségben a faji keveredés sokkal természetesebb volt, mint a kontinens északi részén. Az amerikai protestantizmus faji szegregációja mindazonáltal nem univerzális jelenség, hiszen a hongkongi, szingapúri vagy más kereskedőtelepek lakossága keveredik az ott élő ázsiai lakossággal.

[27] Azzal együtt, hogy a Kínai Népköztársaság a han nemzetiségű kínai lakosságot drasztikus adópolitikával, kényszerabortuszokkal, politikai szankciókkal a népesedéspolitika szabályozására kényszeríti és ezáltal a család szuverenitását semmilyen módon nem biztosítja.

származó gyermekek felügyeleti joga, nevelése, azok öröklési joga és sok más kérdés az együttélés élettársi kapcsolatként való elismerését tette szükségessé. Az élettársi kapcsolatok tehát a házasság alternatívájaként jönnek létre[28] és terjednek el,[29] jellemző módon kevésbé az utódvállalás céljából.

Az élettársi kapcsolatnak a házassággal való egyenjogúsítására irányuló törekvések következménye, hogy a felek regisztráltatják a polgári hatóságokkal az együttélés tényét és ennek következtében a házassággal közel egyenrangúvá, jogokban és kötelezettségekben ahhoz hasonlóvá válik. Ennek ellenére jelentős különbségek maradnak majd a házasság alapján álló életközösség és az élettársi közösség között.

A magyar Polgári Törvénykönyv szerint[30] például a házastársakhoz hasonlóan az élettársak különvagyonába tartozik az a vagyontárgy, amely már megvolt, amikor létrejött az élettársi viszony, valamint a viszony létrejötte után az élettárs birtokába ajándékként vagy öröklés útján került vagyontárgy, illetve azok a vagyontárgyak, amelyeket a különvagyon értékén szereztek.

Az élettárs viszont nem tartozik a törvényes örökösök közé, így végrendelet hiányában az élettárs nem örököl az elhunyt után. A törvény értelmében az élettársak hozzátartozóknak, bár nem „közeli hozzátartozóknak" minősülnek, de ebből következőleg például az élettárs a büntetőeljárás során megtagadhatja a tanúvallomást élettársa ellen. Az élettársakra a házastársakhoz hasonló szigorú összeférhetetlenségi szabályok vonatkoznak.

Az élettárs jogosult egészségügyi információkat kapni élettársa egészségi állapotáról, illetve akadályoztatása esetén dönteni annak kezeléséről, halál esetén köteles és jogosult élettársa temetése ügyében eljárni. Az élettárs jövedelmét a házastárs jövedelméhez hasonlóan kell figyelembe venni a különböző rászorultság alapján járó szociális juttatások igénylésénél. A közös gyermek szülői felügyelete, elhelyezése, tartásdíja tekintetében nincs jelentősége annak, hogy a felek házasságban vagy élettársi kapcsolatban éltek.

Az élettársi viszonyban az élettársak közösen nem fogadhatnak gyermeket örökbe, és az egyik élettárs nem fogadhatja örökbe élettársa vérszerinti gyermekét. Míg a házastárs gyermekét a házastárs köteles eltartani (mostohagyermek tartása), az élettársnak ilyen kötelessége nincs.

Az élettársak esetében nincs a házastársi közös lakáshoz hasonló fogalom értelmezve. Ebből következően az élettárs csak szívességi lakáshasználónak minősül, ha élettársa tulajdonában álló ingatlanban lakik. A házastársaktól eltérően az élettársak közös végrendeletet nem készíthetnek. Végrendelet alapján történő öröklés esetén az élettárs jóval magasabb örökösödési illetéket köteles fizetni, mint a házastárs. Az élettárs a házastárstól eltérően nem kérvényezheti élettársa holttá nyilvánítását vagy gondnokság alá helyezését, illetve az élettárs nem minősül preferált gondnoknak. Az élettárs ugyan jogosult elhunyt élettársa után özvegyi nyugdíjra, de a házastársakkal ellentétben 10 év együttélés szükséges a jogosultság megállapításához. Az élettárs a kapcsolat megszűnése után nem jogosult tartásdíjra.[31]

[28] Az együttélést az állam tudomásul veszi, Magyarországon a Polgári Törvénykönyv 1977 óta formálisan is elismeri ennek létezését és szabályozza.

[29] Magyarországon a KSH adatai szerint az 1970-es évek elején a lakosság 2,1%-a, 2005-ben viszont már több, mint 10%-a él ilyen kapcsolatban.

[30] 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről 4:86–95. §

[31] Az élettársak számos további kérdésben részesülnek más elbánásban, mint a házastársak: így például köztisztviselő és közalkalmazott nem jogosult fizetés nélküli szabadságra élettársa külszolgálati kiküldetése esetén (a hivatásos és szerződéses katona élettársa viszont igen); az élettársak külön gyermekeinek számát nem lehet összeadni a nagycsaládosoknak járó kedvezmények és támogatások igénybevételére való jogosultság

A 21. században az élettársi kapcsolatok egyenjogúsítására irányuló törekvés a „Frankfurti Iskola”[32] egyes képviselői – az 1960-as években kezdődő – dekonstrukciós céljainak megvalósulási formája. Elnevezése ellenére a bejegyzett élettársi kapcsolat inkább a házassághoz áll közel, mivel szintén anyakönyvvezető előtt kötik, és a jogok és kötelezettségek tekintetében is a házassághoz áll közelebb, csak a névviselés, az örökbefogadás és a mesterséges megtermékenyítés területén vannak eltérések. Ez a bejegyzett élettársi kapcsolat a 21. században válik általánosan elfogadottá,[33] és a felek számára a házastársakhoz hasonló jogosítványokat biztosít.

A 20. század folytonos társadalmi változásai egyre újabb és újabb mozgalmakat hoztak létre, amelyek a társadalmi igazságtalanság felszámolását tűzték célul. Ez a rabszolgaság, majd a munkásosztály, majd a nők, még később a többségtől eltérő bőrszínűek és az általánosan elfogadottól eltérő nemi identitásúak felszabadítását tűzte célul. Az utóbbi (egyre komplexebb) csoport jogainak elismertetése ilyen módon az élettársi kapcsolatokban következik be. A magyar jogrendszer például 1995-ben az Alkotmánybíróság határozata alapján teszi lehetővé azonos neműek élettársi kapcsolatát. A regisztrált élettársi kapcsolat azonban még ennél is több jogot biztosít a benne részt vevők számára, 2009 óta ez a törvény által elismert együttélési forma is lehetővé teszi az azonos neműek számára a fentebb említett kivételekkel a közös élet lehetőségét.

A család fogalma ugyanakkor még mindig megkülönbözteti a hagyományos életközösségeket az ahhoz hasonló, azonos neműek számára is elérhető formáktól. A konzervatív kormányok igyekeznek ezt a megkülönböztetést fenntartani (Magyarországon az Alaptörvény[34] szögezi le, hogy a házasság egy férfi és egy nő életközössége), míg a különböző nemi identitásúak politikai nyomásgyakorló csoportjai a házasság intézményének újradefiniálására törekednek. Az, hogy a polgári házasságok azonos neműek által is köthetőkké válnak, a 21. századi változás programjává válik. Ezt csak az a – racionális indokokkal semmilyen módon nem magyarázható, ezért a hagyományos társadalmak elleni ideológiai hadjárat elemeként értelmezhető – törekvés múlja felül, amely az egyházi házasságkötést is lehetővé kívánja tenni azonos neműek számára. Az európai és amerikai protestáns felekezetek megosztottak ebben a kérdésben, szemben a katolikus és az ortodox egyházakkal; de a svéd lutheránus vagy az anglikán egyházak számára az egyházi – jellemzően tehát nem szentségi – házasság biztosítása nem elfogadhatatlan ilyen esetekben.

Ezekkel a törekvésekkel azonban a család hagyományos modelljeinek relativizálásán túl a következő generációk súlyos érték- és önismereti válságát is előidézhetik, hiszen azzal az érvvel szemben, hogy az egyén joga eldönteni, kivel akar együtt élni, ott áll a gyermek joga ahhoz, hogy legyen egy édesanyja és egy édesapja.[35] Mindez természetesen független attól, hogy a

megállapításakor; gyermekgondozási díjat, családi pótlékot és gyermeknevelési támogatást a gyermek szülőjének házastársa igen, élettársa viszont nem veheti fel.

[32] A hivatalosan sosem létezett „Frankfurti Iskola” valójában a Johann Wolfgang Goethe-Universität (Frankfurt am Main) Társadalomkutatási Intézetét (Institut für Sozialforschung) és az azzal kapcsolatban álló társadalomtudományi, illetve filozófiai munkásságot felmutató tudományos közösség megnevezése.

[33] Érdekes módon épp a közép-amerikai katolikus kultúrájú államokban ennek az elismerése már a 20. század második felében megfigyelhető.

[34] Lengyelország, Litvánia, Szerbia, Ukrajna és más országok is hasonló módon tiltják az azonos neműek házasságát alkottmányaikban.

[35] Amint ezt a Manif pour Tous! francia családvédelmi mozgalom jelszava is megfogalmazza.

szülők életközösségük felbontása miatt; vagy pedig az azonos nemű párok per definitionem nem tudják biztosítani a felnevelendő generáció számára ezeket a jogokat.

Megállapítható tehát, hogy a családra és a házasságra – melyek szorosan összekapcsolódó és súlyos problémák nélkül egymástól el nem választható fogalmak – vonatkozó társadalmi felfogások változása az elmúlt kétszáz évben rendkívüli módon hozzájárult a társadalmi szövetek felbomlásához és ezáltal a közösségi szolidaritást, az értékminták átadásának lehetőségét, és a hagyományos nemi szerepekből következő pozitívumokat egyre inkább ellehetetlenítette. Az egyéni döntések és az individuális szabadság abszolutizálása mind a nemzeti, mind a vallási, mind a családi közösségek felbomlásához vezetett, amely történetileg nézve jelentős konfliktusok nélkül visszafordíthatatlan civilizációs változásokat eredményez